

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1911

ΑΡΙΘ. 8

Ο
"ΑΡΓΟΣ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ
ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ

ΙΔΡΥΤΗΣ
Γ. ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ Θ. Α. ΚΑΛΟΓΕΡΙΚΟΣ

ΤΟ ΜΟΝΟΝ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΓΡΑΦΕΙΟΝ
ΑΠΟΚΟΜΜΑΤΩΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΩΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ
ΤΑΚΗΣ Μ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ
9 ΟΔΟΣ ΣΟΦΟΚΛΕΟΥΣ (ΣΤΟΑ ΠΑΠΠΟΥ)

ΤΗΛΕΦ. 23-616

Απόκομμα

Τυ. "Συμπερα"

Χρονολογία

Μαΐου 1933

ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΡΟΪΔΗΣ

Γ' ΓΕΝΙΚΟΙ ΧΑΡΑΧΤΗΡΙΣΜΟΙ (*)

Δέν κίνησε θερμά και ζωντανά τὸ στοχασμό του ὁ Ροΐδης γύρω ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ ἄγγιξε, δέν ἔβαλε σὲ τίποτε ὄλη του τὴν ψυχή. Ἡ διάνοιά του μόνο κινήθηκε, καὶ αὐτὴ, ὅμως, δίχως ἀνάταση καὶ ἔξαρση, σὰν ἀπὸ περιέργεια καὶ ἀπὸ κάποια ἀπόσταση, ψυχρά. Τὸ πάθος ποὺ τὸν συνεπαίρνει κάποτε εἶναι διανοητικὸ καὶ μόνο, ὁ φανατισμὸς του καθαρὰ ἐγκεφαλικὸς.

Σὲ κανένα ἔργο του δὲ φαίνεται ὁ ἄνθρωπος ποὺ δονήθηκε ἀπὸ τὶς ρίζες τῆς ὑπαρξῆς του. Εἶναι γεμάτος ἀδυναμίες καὶ υποχωρήσεις. Ὑποχώρηση στὴν καθαρῆουσα ποὺ δέν τὴ δεχόταν σὰ γλῶσσα φιλολογικὴ καὶ ὅμως ἀποκλειστικὰ τὴ μεταχειρίστηκε, ὑποχώρηση στὸν τόνο καὶ ἀκόμα στὴ μορφὴ τῶν φιλολογικῶν δοκιμῶν του.

Δὲ θέλει νὰ εἶναι οὐσιαστικὸς καὶ βαθύς, ἔστω καὶ μὲ τὸν κίνδυνο νὰ φανεῖ λιγάκι κουραστικὸς, μὰ πρὸ πάντων εὐχάριστος. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀλαφρὸς ἐκεῖνος τόνος, ὁ κάπως ρηχὸς, ποὺ τὸν εἶχε ἀπ' τὴν ἀρχὴ καὶ ποὺ τὸν διατήρησε πάντοτε. Φαντάζομαι ὅτι στὸν τόνο αὐτὸν θὰ εἶχε γιὰ πρότυπο ὠρισμένους γάλλους δοκιμιογράφους, ἴσως καὶ χρονογράφους (chroniqueurs) καὶ στὴ μορφὴ τῶν δοκιμῶν του — καὶ ἰδίως τῶν ὄχι καθαρὰ φιλολογικῶν, τὶς «causeries» τοῦ Sainte - Beuve. Σὲ μερικὰ ἄρθρα του ὄλη ἡ πλαστικὴ, ὄλη ἡ σύνθεση, οἱ ἀβίαστες «συνδέσεις» (transitions) ποὺ τόσο τὶς ἀγαποῦσε καὶ ὁ Sainte - Beuve, ἐκεῖνο τὸ μαλακὸ καὶ ὄλο καμπύλες κύλισμα τοῦ λόγου, δείχνει ὅτι ὁ Ροΐδης εἶχε, ἀπὸ ὠρισμένη ἐποχὴ καὶ πέρα τοῦλάχιστον, γιὰ πρότυπο τὸν Sainte - Beuve. Μὰ τοῦ ἔλειπε ἡ στόφρα τοῦ γάλλου κριτικοῦ. Ἔτσι ἡ μορφὴ μένει θελχτικὴ, ἀνετη, χαριτωμένη, ἡ πιὸ χαριτωμένη σ' ὄλη τὴ νεοελληνικὴ πεζογραφία, τόσο ὥστε νὰ κάνει τερπνότατα καὶ τὰ πιὸ στεγνὰ θέματα, τὸ βάθος, ὅμως, κάπως φτωχὸ.

Στὸ Ροΐδη εἶναι φανερὴ ἡ ἔλλειψη μιᾶς βαθύτερης καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας. Δέν αἰσθάνεται ὄχι μόνον ἔντονα, θερμά, τὶς «καλὰς τέχνες» μὰ οὔτε κἂν τὴ φιλολογία, ὅπου, τοῦλάχιστον, ἀπαιτεῖ κάποια διαίσθηση ὀξύτερη ἀπὸ τὴ συνηθισμένη.

(*) Συνέχεια ἀπὸ τὸ προηγούμενο καὶ τέλος.

τώρα φτάνω στο συμπέρασμα πού έταξα ευθύς έξ αρχής τοῦ γραφτοῦ μου γιά σκοπό. Ποιός ειλικρινής Κομμουνιστής κριτικός μπορεί νά μιλήσῃ περιφρονητικά γιά τὸ ποίημα ; Δέν τοῦ ζητάω νά μολογήσῃ — ἐδῶ ἄς προσέξῃ — πῶς εἶνε ἓνα ἄρτιο ποίημα, γραμμένο ἀπό ἓναν ἀστό ποιητὴ τῆς κατάπτωσης, σὲ τέλειαν ἰσορροπία μὲ μιὰ κοινωνία καταρρέουσα, μέσα ἀπὸ τὴν ὁποία βγῆκε. Αὐτὸ φωνάζει μοναχό του. Θέλω κάτι πολὺ παραπάνω. Νά αἰσθανθῇ καὶ νά μολογήσῃ, πῶς τὸ ἴδιο ὁ Κομμουνιστής ἀναγνώστης, ἔσο καὶ ὁ μὴ ἐπαναστατημένος, διαβάζοντας τὸ ποίημα τοῦτο, ἔχει νά βγῆ ὠφελυμένος. Γιατί ἡ ἄδολη τέχνη, βρέχει ἐπὶ δικαίους καὶ ἀδίκους. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀλήθεια τῆς δέν ἔχει νά φοβηθῇ κανένας. Μὴ δέν εἶνε ἀπὸ τὸ ἰδανικὸ τοῦ Κομμουνισμοῦ ἡ ἀνεξαρτησία ; Μὴ καὶ ἡ κακομεταχείριση τῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ ἀνίκανους ἡγέτες, δέν εἶνε στὸ πιστεῦω μέσα τῶν Κομμουνιστῶν νά διαπιστώνεται καὶ νά πολεμῆται ; Εἶτε ἡ κοροϊδία γιά τίς ψευτιές, τίς πομπές τῶν τιποτένιων ἔστεμμένων, τὴν δολιότητα στίς πίστεις τους πού τίς προδίνουν γιά νά κερδίσουν τὴν ψευτοἀνεσὴ τους καὶ τὴν ψευτοδόξα τους δέν εἶνε πράμα πού ὁ Κομμουνισμὸς ἀγαπᾷ ; Ὁ στιγματισμὸς τῶν τέτιων φανερωμάτων ; Εἶτε ἡ λύπη γιά τοὺς πάσχοντες, γιά τὰ μοιραῖα χτυπήματα, δέν εἶνε συναίσθημα ὄλων τῶν ἀνθρώπων, τῶν ἄξιων νά λέγονται ἀνθρώποι ;

Ἐξεπίτηδες πῆρα γιά παράδειγμα ἓνα ποίημα πού φανερώνεται σάν ἀπὸ τὰ ἐντελῶς ἀρρωστημένα καὶ καχεκτικά, γιά νά δείξω, πῶς εἶνε κακοπιστία ἢ ἐπιμονὴ πού τόσο λένε, ὅτι ὁ Καθάφης εἶνε ὄξω ἀπὸ τὴ ζωὴ, νεκρός, ἔζησε μέσα στὴ μούχλα παρακμασμένων χρόνων, καὶ εἶνε σάν δηλητήριο ἢ ποίησή του. Ἀντίθετα τὸν βλέπω γιομάτον ὄρμῃ πρὸς τὰ εὐγενέστερα καὶ ζωντανώτερα σημερινὰ πράματα, ἄξιον νά ἐνθουσιάσῃ τὸν καθένα. Χαίρομαι πού γραφε στὴ γλώσσα μας καὶ πού συνάμα εἶνε προωρισμένος ν' ἀγαπηθῇ ἀπὸ ὄλον τὸν κόσμο. Καὶ λυπᾶμαι πού πέθανε καὶ δέν βρέθηκε ἓνας νά τὸν ἐγκωμιάσῃ, σάν νά πέθανε μιὰ μίγα, τὴ στιγμὴ πού ἔρχεται σὲ συνέδριο ἢ περίφημη Ἀκαδημία γιά νά ἐξυμνήσῃ τὸ φλύαρο γαλλικὸ γύναιο, πού βέβαια δέν τοῦ ἄξιζε οὔτε ἡ τιμὴ τοῦ συγχρονισμοῦ τοῦ θανάτου του μαζί μὲ τὸ μεγάλο παγκόσμιο ποιητὴ Κωνσταντῖνο Καθάφη. Τέτια ἀσυνείδητη, κακόπιστη καὶ ἀνίδεη φυλὴ δέν θὰ κατοικεῖ, εἶμαι βέβαιος, καμμιά γωνιά τῆς γῆς.

Περисσεύει νά πῶ γιά τὸ τεχνικὸ μέρος ὅ,τι ὁ καθένας βλέπει καθαρά : πόσο θαυμαστά ὁ «μῦθος» του εἶνε ἓνα τιποτένιο ὄραμα μιᾶς στιγμῆς, φανταστικό, τὸ διάβα τῆς παράτας. Πῶς ἀπ' αὐτὸ πλάθει δλόκληρη μιὰν ἐποχὴν ἱστορικὴ καὶ σπουδαία, συνάμα καὶ παντοτινὴ, μὲ προεχτάσεις στὸ παρελθόν καὶ στὸ παρόν, στὸ ὁμαδικὸ καὶ στὸ ἀτομικὸ πεδίο. Πῶς τὴν γεμίζει μὲ τὸ σκῶμμα του, πληθωρικά, ὅπως τῆς ἀξίζει, καὶ ὁμως πού μόλις νά διαφαίνεται, διακριτικώτατα. Πῶς ἐξαλείφεται ἢ προσωπικότητά του μὲ σεμνότητα, ὥστε οὔτε ἡ ἐλληνοπάθειά του, οὔτε ὁ ἀσφαλῆς Χριστιανισμὸς τοῦ ποιητῆ, νά ἐμφανίζονται γιά νά ἐπηρεάσουν τὴν ἀμερόληπτη κρίση γιά μιὰν ὠραία ἰδέα, τὴν ἰδέα τῆς ἀνεξαρτησίας. Πῶς ἐνώνεται, τέλος, πῶς συντήκεται θρηγὸς καὶ σκῶμμα, γιά νά κρύψῃ τὴ λύπησῃ καὶ τὸ ἔλεος τοῦ ἀνθρώπου, φίλου τῶν ἀνθρώπων, καὶ πού τὸν θλίβουν οἱ ἀδυναμίες τους, οἱ ἀδυναμίες μας, ἢ κατάντια μας, μπροστὰ στὸ αἰώνιο πεπρωμένο τῶν Ἐναλλαγῶν.

Τ. Κ. ΠΑΠΑΤΣΩΝΗΣ

—μὰ ἀπὸ καθαρὰ καλλιτεχνικὸ ἐλατήριο, ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ ζωντανὴ λογοτεχνικὴ γλῶσσα μὲ τὴν ὁποῖαν νὰ μποροῦν νὰ ἐκφράζονται ὅσο τὸ δυνατό πιὸ τέλεια καὶ ἀνετα οἱ Ἕλληνες λογοτέχνες.

Βαθειά, πραγματικὴ συμπάθεια δὲν ἔδειξε ποτὲ γιὰ τὶς λαϊκὲς τάξεις. Φυσικὰ, οὔτε ἴχνος ἀπὸ κοινωνικὸ ζήτημα ὑπῆρχε τότε ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα, ὑπῆρχε ὅμως μιὰ κατάσταση, ἡ αἰώνια διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ πλούσιους καὶ σὲ φτωχοὺς, καὶ τὴν κατάσταση αὐτὴ τὴν ἀντίκρουζε μὲ ἀρκετὴ νεοελληνικὴ μακαριότητα ὁ Ροῦδης :

«... Οὔτε μῖσος, ἔλεγε, μεταξὺ τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἔχομεν, ἀφοῦ ἐξίσου σπάνιοι εἶναι παρ' ἡμῖν οἱ τρώγοντες καθ' ἡμέραν φασιανοὺς ὅσον καὶ οἱ στερούμενοι τοῦ ἐπαρχοῦς πρὸς χορτασμένον τεμαχίου λευκοῦ ἢ μέλανος ἄρτου...» (1).

Ἡ ἀδιαφορία του γιὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ νὰ προερχότανε, τάχα, καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν πολυσυμπάθοῦσε τοὺς Ἕλληνες (2); Καὶ νὰ εἶχε τοὺς συμπατριῶτες του, τάχατε, ὑπ' ὄψιν, ὅταν θέλοντας, ἴσως, νὰ δικαιολογηθεῖ, ἔγραφε στὸ «λευκωμά» του : «Ὅπως πᾶν ἄλλο ἀνικείμενον ἀγάπης, οὕτω καὶ ἡ πατρίς ἐμπνέει ἔρωτα κἄπως ἀνάλογον τοῦ ποιοῦ αὐτῆς ;» (3)

Ὅλο τὸ θαυμασμὸ του τὸν ἐξαντλοῦσε στοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες (4). Γιὰ τοὺς νεώτερους ἔγραφε, ἀνάμεσα σ' ἄλλα, τὸ ὠμότατο αὐτό : «Κατὰ τὰς ἡμέρας τῶν στηλιτικῶν ἤκουσα ξένον, γηράσαντα παρ' ἡμῖν, νὰ ἐκφράζῃ τὴν ἀκόλουθον γνώμην : «Ἐκαστὸς τόπος ἔχει τὴν πληγὴν του, ἡ Ἀγγλία τὴν ὀμίχλην, ἡ Βλαχία τὴν ἀκρίδα, ἡ Αἴγυπτος τὰς ὀφθαλμίας καὶ ἡ Ἑλλάς τοὺς Ἕλληνας» (5).

Σخرκασμὸς τσουχερότατος — δαγκωματιὰ πού δίνει ἀδερφὸς στοὺς ἀδερφοὺς του —μὰ πρέπει κι' αὐτὸς ν' ἀποδοθεῖ, ὅπως καὶ τόσοι ἄλλοι, στὴν εἰρωνικὴ διάθεση τοῦ Ροῦδῆ, διάθεση τόσο αὐθόρμητη καὶ δυνατὴ πού τίποτα δὲ μποροῦσε νὰ τὴ στομῶσει, καὶ σὲ κάποιον, ἴσως, ἐκνευρισμὸ, ὅχι σπάνιο σὲ ἄνθρωπο τοῦ εἴδους του, καὶ μάλιστα στὴν τελευταία περίοδο τῆς ζωῆς του, ὅταν ἡ στέρηση τῶν παληῶν του ἀγαθῶν, τῶν τόσο ἀφθονῶν, τὸν ἔκαναν δξύθυμο, μισάνθρωπο, πικρό. Θὰ τὸν ἀδικούσαμε σίγουρα τὸ Ροῦδῆ ἀν δὲν τὰ λαβαίναμε ὑπ' ὄψιν μας ὅλ' αὐτά.

Ποιὰ θέση ἔχει ὁ Ροῦδης σήμερα στὴν πνευματικὴ μας συνείδηση ; Δὲ μπορεῖ οὔτε σὰ συγγραφέας νὰ μᾶς ἰκνοποιήσῃ πέρα ὡς πέρα, οὔτε, πολὺ λιγώτερο, νὰ μᾶς εἶναι γόνιμος σὰν κριτικὸς. Στὴν ἐποχὴ του ὅμως, στάθῃκε μιὰ σεβαστὴ λογοτεχνικὴ μορφή, ζωηρὴ καὶ ἰδιότυπη καὶ τὸν χαραχτήρα αὐτὸν τὸν διατηρεῖ ἴσαμε τώρα.

Σὰ λογοτέχνης γενικὰ φαντάζομαι πῶς θὰ ἐπιζήσῃ μὲ τὴν «Πάπισσα Ἰωάννα» καὶ μὲ τὰ κομμίτια ὅπου, ἀνεξάρτητα ἀπ' τὸ περιεχόμενον, ἔδωκε τὰ καλλίτερα δείγματα τοῦ ὕφους του.

Σὰν κριτικὸς ὅμως ; Τὰ «Εἰδῶλα» ἔφεραν τὸ ἀποτέλεσμά τους, ἐξάντλησαν τὸν προσορισμὸ τους, καὶ τώρα πιὰ δὲν ἔχουν παρὰ ἱστορικὴ, ἀπλῶς, σημασία. Δείχνουν τὴ θέση πού πῆρε ἕνας νεοελληνας συγγραφέας ἀγνάντια στὸ γλωσσικὸ ζήτημα, καὶ τὶς ἀπόψεις του, σὲ μιὰ ὀρισμένη, τὴν πιὸ κρίσιμη, ἴσως, φάση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος, θέση καὶ ἀπόψεις πού ἔχουν ξεπεραστεῖ.

Ἀπὸ τὴν κριτικὴ τοῦ Ροῦδῆ δὲν πιστεύω νὰ μείνει παρὰ μόνον ἡ θεωρία του, μὰ κι' αὐτὴ γιὰ τὴν ἱστορικὴ τῆς πιὸ πολὺ σημασία καὶ ὅχι γιὰ τὴν ἀξία τῆς αὐτῆ καθυτῆ. Εἶναι μιὰ θεωρία, ὅπως τὴ διατύπωσε, μάλιστα, ὁ Ροῦδης πολὺ στενὴ

(1) VII, 56.

(2) Ἄς μὴν τὸν πολυαδικοῦμε γι' αὐτό. Κἄπου σημειώνει καὶ ὁ φανατικώτατος ἑλληνολάτρης Δραγούμης ὅτι οἱ ἐκλεχτοὶ Ἕλληνες θὰ νοιώθουν πάντα μιὰ στενοχώρεια στὸν τόπο τους, μὰ ὁ ἴδιος ἔγραφε καὶ τὸ περίφημο ἐκεῖνο (τὸ ὁποῖον, ὅμως στὴν ἀγανάχησή του, κλείνει τόση ἀγάπη!) : «Ἕλληνες σὰς σιχαίνομαι !»

(3) VII, «Ἀνέκδοτοι Σκέψεις».

(4) Πάρεργα, σ. 103. (5) Πάρεργα, σ. 220.

Ἄλλωστε, ἐχτὸς ἀπὸ τῆ θεωρία του τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας καὶ ἀπ' τὸ γλωσσικὸ κήρυγμά του, ὀξύτερο ἀπὸ τοῦ Βερναρδάκη, μονάχα στὸ πολεμικὸ μέρος του μὰ σὰ μωδιασμένο, ὅμως, στὰ συμπεράσματά του καὶ σχεδὸν ἀνακόλουθο, τὸ Ροῦδη βρίσκουμε ἐλάχιστες ἀπὸ ὅ,τι ὀνομάζουμε «ιδέες». Καὶ οἱ λίγες ποὺ ἐξέφρασε ἢ εἶναι πολὺ κοινές καὶ πολὺ γενικές — ὅπως ὅ,τι λέγει γιὰ τοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς νεώτερους Ἕλληνας, — ἢ τόσο ρευστές ὥστε δύσκολα νὰ μποροῦμε νὰ τὶς συλλάβουμε. Μὰ καὶ ὅ,τι ἀκόμα ἀφορᾷ πρὸς ἄμεσα τὸ ἄτομό του χωρὶς νάχει γενικώτερη σημασία, καὶ ὅ,τι θὰ μᾶς βοηθοῦσε ἴσως, νὰ φανταστοῦμε κάπως καθαρώτερα τὴν πνευματικὴ του μορφή, μένει θαμπὸ καὶ ἀκαθόριστο.

Γνήσιος σκεπτικὸς στὴ βαθύτερή του ὑπόσταση, ὁ Ροῦδης, δίνει καὶ δίχως νὰ τὸ πολυαισθάνεται, ἴσως, κάτι τὸ δισταχτικὸ καὶ τὸ ἀμφίρροπο στὴ σκέψη του, ἀποφεύγει νὰ τὴν ξεκαθαρίσει ὀλότελα, ἀρέσκεται περισσότερο σὲ παθητικὲς διαπιστώσεις παρά στὸ νὰ ἐκφράσει ιδέες ποὺ δείχνουν τολμηρὲς καὶ ἀποφασιστικὲς κατευθύνσεις. Ἦταν ἓνας ἄπιστος ποὺ εἶχε δεχτεῖ τελειωτικὰ τὴν ἀπιστία ἢ λαχταροῦσε ἢ ψυχὴ του μιὰ πίστη; Ὄταν ἔγραφε ὅτι ἡ μεγαλείτερη νόσος τοῦ αἰῶνος εἶναι ἡ ἔλλειψη πίστεως καὶ ἰδανικοῦ, διαπίστωνε ἀπλῶς, μὲ ἀταραξία ἀπόλυτου ὕλιστή καὶ σκεπτικιστῆ, τὸ θάνατο κάθε πίστεως ἢ στὰ βάθη τῆς ψυχῆς του ἐννοιωθε νὰ λαχταρίζει ἓνας πόθος, μιὰ νοσταλγία γιὰ τὸ «ἀρχαῖον μάννα τῆς πίστεως» τὸ «τόσον γλυκὺ»; (1)

Δὲν ξέρει κανεὶς ἂν πιστεῦε ὅτι ὑπάρχουν προσωπικότητες τόσο ἰσχυρὲς ποὺ ὄχι μόνον νὰ ἐπενεργοῦν στὴ γύρω ζωὴ ἀλλὰ καὶ νὰ τὴ μεταμορφώσουν, ἢ ἂν εἶχε τὴν πεποίθησιν ὅτι ἡ προσωπικότητα καὶ ἡ πρὸ ἰσχυρή, δὲν εἶναι παρά ἓνας ἀπλὸς φορέας ὀμαδικῶν δυνάμεων. Στὴ μελέτη του γιὰ τὸν Πέτρο τὸ Β' τῆς Βραζιλίας, φαίνεται — μὲ τὶς τελικὲς, μάλιστα, φράσεις, — νὰ δέχεται τὸ πρῶτο, ἐνῶ ὀλη του ἢ θεωρία τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας τὸν δείχνει σὰν ὀπαδὸ τῆς δεύτερης ἐκδοχῆς. (2)

Ἡ ἰδιοσυγκρασία του, ἢ νοοτροπία του, οἱ ιδέες του, ὀλα δείχνουν τὸ Ροῦδη σὰν ἓνα ἔλληνα «εὐρωπαϊστῆ» ποὺ ἤθελε νὰ μπεῖ καὶ ὁ τόπος του ἀποφασιστικὰ στὴ μεγάλη ὀκογένεια τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν. Οὐτε στιγμὴ δὲ θὰ δεχόταν τὰ λόγια τοῦ Βαλαωρίτη στὸ Λασκαράτο ὅτι ὁ «ἐξευγενισμὸς» (ὁ ἐξευρωπαϊσμὸς, δηλαδὴ) καταντᾷ νὰ εἶναι «καταποντισμὸς» (3). Καὶ ὅμως θεωροῦσε λάθος μεγάλο τὸ ὅτι οἱ Ἕλληνας δὲν ἄκουσαν τὴ συμβουλή τοῦ Ζαλοκώστα: «Μὴ δεχθῆτε ἤθη νέα, ὁ ἀγὼν δὲν ἐπεράνθη» (4).

Ἦταν δημοκράτης ἢ ἀδιαφοροῦσε γιὰ τὶς τύχες τοῦ ἔλληνικοῦ λαοῦ; Οἱ συνήθειές του, ἢ κοινωνικὴ του θέση, ἢ ὀικονομικὴ του κατάστασις (5), τὰ γούστα του, ἢ καταγωγή του, ἢ ἀνατροφή του, ἀκόμα καὶ ἡ ἰδιοσυγκρασία του, ἢ μᾶλλον λεπτὴ καὶ ἀστενικὴ, τοῦ ἔδιναν ἀναγκαστικὰ μιὰ στόφρα ἀριστοκράτη. Καὶ ὀλο τὸ ἔργο του, ἄλλωστε, ἢ μορφή του, τὸ ὕφος, ἢ βαθύτερη σύστασή του, ἀποπνέουν ἓναν ἀριστοκρατισμὸ. Ὄστόσο οὐτε κοινωνικὲς, οὐτε πολιτικὲς, οὐτε καλλιτεχνικὲς ἀριστοκρατικὲς ιδέες διατύπωσε πουθενά, καὶ μόνον τὰ «Εἶδωλα» δείχνουν ὅτι στὸ γλωσσικὸ του ἀγῶνα, τὸν τόσο δριμύ, δὲν κινοῦσε ἀπὸ ἀρχὴ δημοκρατικὴ — τὴν ἐκπαίδευσις, τὸ φωτισμὸ τοῦ λαοῦ,

(1) III, 81.

(2) Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον, 1876 σ. 339 - 347. Ὁ Ἀστὴρ τῶν Μεγάλων Ἀνδρῶν. Καὶ στὸ ἄρθρο του αὐτὸ μιλεῖ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς προσωπικότητας, δὲν παίρνει, ὅμως, ὁ ἴδιος καμμιά στάση, ἀλλ' ἀπλῶς ἀναφέρει τὶς γνώμες τῶν «θετικιστῶν» γιὰ τὸ ζήτημα, κατὰ τοὺς ὀποιους τὰ ἐξαιρετικὰ γεγονότα δὲν τὰ γεννοῦν οἱ μεγάλοι ἄνδρες — δὲν εἶναι πατέρες των — ἀλλὰ τὰ ἐκμαγεύουν μέσα ἀπὸ τοὺς γύρω τους ἀνθρώπους ποὺ τὰ ἐγκυμονοῦν ἀσυνείδητα, εἶναι δηλαδὴ (οἱ μεγάλοι ἄνδρες) ἀπλοὶ μᾶμοι ποὺ βγάζουν ἀπ' τὰ σπλάχνα τῆς «ὀδινούσης ἀνθρωπότητος, τὸ μέγα νεογόνον», τὸ ἐξαιρετικὸ γεγονός.

(3) «Βλέπω, ἔγραφε ὁ Βαλαωρίτης στὸ Λασκαράτο, πὼς ὀσο ἢ κοινωνία μας ἐξευγενίζεται τόσο καταφρονᾷ ὅ,τι οἱ πατέρες μας ἄφησαν, καὶ γι' αὐτὸ ἐστοχάστηκα νὰ κάνω τὸ δυνατό μου νὰ γλυτώσω ὅ,τι μπορέσω ἀπ' τὸν ἐξευγενισμὸ ποὺ καταντᾷ νὰ εἶναι καταποντισμὸς».

(4) III, 134. VII πρόλ. ι'.

(5) Ὄς μιὰ περίοδο τῆς ζωῆς του, τοῦλάχιστον.

3

πρώτο της δόνησιν ἀπ' τὰ ἴδια τὰ πράγματα. Τὸ περισσότερο τὴν κινεῖ οἱ σκέψεις τῶν ἄλλων. Τὸ ἀληθινὸν τῆς «κλίμα» εἶναι τὸ βιβλίον. Ἐκεῖ θερμαίνεται εὐκολώτερα καὶ πείρνευται μὲ πῦρ οἰκείον καὶ εὐχάριστον τρόπον τὸ πέταγμα τῆς. Αὐτὸ, τ' ὁμολογοῦσε, ἄλλωστε, καὶ ὁ Ροῦθης ἀπὸ τῶν νεώτερων τοῦ ἀκόμα: «Καθὼς δὲν εἰμπορῶ νὰ περιπατήσω χωρὶς δεκανίκια, οὕτω καὶ χωρὶς βιβλία μου εἶναι δυνατόν νὰ συλλογισθῶ».

Μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆται πνεῦμα εὐρύ; Ὅλοι ὅσοι τὸν γνώρισαν ἀπὸ κάπως κοντήτερα ὁμιλοῦν τὴν ἐκπληκτικὴν τοῦ εὐρυμάθειου πρὸς εἶναι ὀλοφάνερη καὶ στὸ ἔργο του. Εἶχε πρᾶγματικὴν ἐrudition ὁ Ροῦθης καὶ ἦταν πληροφορημένος γιὰ τὴν σύγχρονήν του πνευματικὴν κίνησιν ὅσο πολὺ λίγοι Ἕλληνες συγγραφεῖς τοῦ καιροῦ του, ὅσο κανεῖς, ἴσως, ἄλλος (1). Τὴν γνωστικὴν δίψαν του τὴν ἐκέντριζαν οἱ πῦρ ποικίλες ἐκφάνσεις τοῦ πνεύματος, καὶ ἐκεῖνες ἀκόμα πρὸς φυσικὸν θᾶ ἦταν νὰ τὸν ἀφήνουν τελείως ἀδιάφορο (2). Χωρὶς εἰδικὴν πανεπιστημιακὴν κατάρτισιν, παρὰ μόνον λίγες ἀνεπαρκέστες φιλολογικὰς καὶ φιλοσοφικὰς σπουδὰς στὸ Βερολίνο (3) εἶχε σχεδὸν τὸν ὀπλισμὸν ἐνδὸς ἐπιστήμονος γλωσσολόγου (4), καὶ χωρὶς νᾶχει ἀμεσώτερα ἀνακατωθεῖ στὴν πολιτικὴν ἢ στὴν διπλωματικὴν ἐργασίαν ἀπὸ τῶν πῦρ πλούσια σὲ σκέψεις, σὲ προβλέψεις, σὲ περὶ τῆς νεοελληνικῆς διπλωματικῆς καὶ πολιτικῆς ἄρθρα. Ὁλόκληρη περίοδος τῆς ὄρμότητός του, μακροτάτη, ἀπ' τὸ 1868 ὡς τὸ 1884, ἀσχολήθηκε περισσότερο μὲ τὴν ἐπιστημονικὴν πρᾶξιν μὲ τὴν φιλολογικὴν ἀρθρογραφίαν (5). Τὰ φιλοσοφικὰ, τέλος, ἄρθρα του δὲν εἶναι ἀπλᾶ ἄρθρα λογοτέχνη μὲ κάποια φιλοσοφικὴ μόρφωσιν, ἐρασιτεχνικὴ καὶ ἐρασιτέχνη, μὰ καὶ πολὺ παραπάνω.

Μπορεῖ, ὡστόσο, ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς πρὸς ἡ ποικιλία τῶν μελετῶν του ἦταν ἀπίστευτη, (6) πρὸς οἱ «χίλιοι καὶ πλέον» τόμοι τῆς βιβλιοθήκης του ἦσαν ὅλοι καταμαυρισμένοι ἀπὸ σημειώσεις, πρὸς κατὰ γινε συστηματικώτατα μὲ ἱστορικὰς, θρησκευτικὰς, γλωσσολογικὰς, πολιτικὰς καὶ διπλωματικὰς μελέτας, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς καθαρὰ φιλολογικὰς, μπορεῖ νὰ ὀνομαστῆται πνεῦμα εὐρύ; Ὁ Ροῦθης εἶναι ἕνα ἀλεξανδρινό, ἐγκυκλοπαιδικὸν πνεῦμα τῆς ἐποχῆς μας, πνεῦμα διψασμένο γιὰ μάθησιν πρὸς μένει πάντοτε ἀκόρεστο καὶ πρὸς σὲ τίποτε τελειωτικὸν δὲν ξεκουράζεται, γιὰ τὴν αὐτὴν ἢ ἀπέραντη γνῶσιν δὲν ὀργανώνεται γύρω ἀπὸ μίαν κεντρικὴν ἐστία τῆς ψυχῆς καὶ τοῦ πνεύματος. Στὸ Ροῦθην, μάλιστα, δὲν συγκεντρωνότανε καὶ γύρω ἀπὸ κάποιο μακρὰς πνοῆς ἔργο, (7) πρὸς θᾶδινε ἕνα παλμὸν, ζωηρὸν καὶ θερμὸν, σὲ μελέτας του.

Ἰδέες πλούσιες, γόνιμες, ζωογόνες, ιδέες πρὸς δημιουργοῦν ρεύματα, πρὸς ἀνοίγουν δρόμους, πρὸς φωτίζουν καὶ ὀδηγοῦν, δὲν ὕπάρχουν στὸ Ροῦθην. Λεῖπουν, μάλιστα, θᾶ μποροῦσε νὰ πεί κανεῖς, σὲ βαθμὸν ὀδυνηρὰ αἰσθητὸ ἀπ' τὸ ἔργο του. Ἡ σκέψιν του ἔμεινε σὲ «κλειστὴν» καὶ ὅταν ζοῦσε ἀκόμα. Δὲν εἶχε ἐπίδρασιν, δὲν ἦρθε σὲ θερμὴν συνάφειαν μὲ τὴν ἐποχὴν του, δὲ ζυμώθηκε μὲ τῆς, στάθηκε σὲ ἀπόστασιν ἀριστοκρατικὴν, σὲ ξένη καὶ μακρυνήν. Εἶχαν ἀπήχησιν οἱ ιδέες τοῦ Ροῦθην ἄλλ' ὄχι καὶ ἐπίδρασιν.

(1) Μίλησε πρῶτος στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὸν Πόε, γιὰ τὸν Δοστογιέφσκη καὶ γιὰ τὸν Μπωντλαίρ. (V, πρόλ. ε) Γιὰ τὸν ποιητὴ τῶν «Λουλουδιῶν τοῦ Κακοῦ» μιλεῖ σὲς «Αἰτναῖες Ἀναμνήσεις» (Περιοδ. «Παρθενῶν», 1873 σ. 395-396). «Ἡ νῦξ ἐκεῖνη πλήρης διμίχλης καὶ ὕγρων ἀναθυμιάσεων... ἦτο καταλληλοτάτη πρὸς ἀνάγνωσιν τοιοῦτου φοβεροῦ (ἐγὼ ὀπογραμμίζω) ποιητοῦ». (Παρακάτω μιλεῖ γιὰ τὴν «σατανικὴν ἐπήρεια τῶν στίχων τοῦ Βωδελαιρίου») Καὶ προσθέτει: «Κριτικοὶ τινες ἐθεώρησαν τὸ ποίημα τοῦτο, (πρὸςκειται ἀσφαλῶς, γιὰ τὸ «Rêve Parisien»), ὡς πρᾶξιν ὀπισθογῶν... καὶ γὰρ δὲ, καίτοι θαυμαστὴς τοῦ χωρίου, ἐθεώρησα αὐτὸ ὡς κῦμα οἰνοπνεύματος ἢ πυρετοῦ, μὲχρις οὔ εἶδον τὴν Κατάνην».

(2) I, πρόλ. γς', λθ'.

(3) Γιὰ τὴν διακοπὴν τῶν σπουδῶν του κυριώτατον αἴτιον ἦταν ἡ βαρυνόσα του. (I, πρ. κγ).

(4) Ἐπιστήμονα πρὸς μένοντα στὴν αὐστηρότερην ἐπιστημονικὴν περιοχὴν καὶ μεταχειριζόμενος τὴν πῦρ αὐστηρὴν τεχνικὴν γλῶσσαν κατῶρθωσεν νὰ γράφει μελέτας γλωσσολογικὰς πρὸς διαδίδεται εὐχάριστα ὅσο σχεδὸν καὶ ἕνα μυθιστόρημα.

(5) VI, πρόλ. δ'. (6) I, πρ. λθ'.

(7) Ἐκτὸς μόνον κατὰ τὴν περίοδον πρὸς ἐτοίμαζε τὰ «Εἰδῶλα» καὶ πρὸς φαίνεται ὅτι ἦταν ἀρκετὰ μακρὰ.

Μιλώντας για τὸ Ρίχτερ (1) γράφει ὅτι καὶ χωρὶς τὴν ἐνότητα, τὴ σαφήνεια, τὴ λογικὴ σύνδεση τῶν ἰδεῶν, τὴν τάξη καὶ τὴ συμμετρία, μποροῦν νὰ υπάρξουν ἔξοχοι συγγραφεῖς, εἶμαι βέβαιος, ὅμως, ὅτι στὸ βάθος ἰδανικὸ τοῦ Ροῦδη ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔγραφε γιὰ τὸ Βοσπορίτη, νὰ εἶναι, δηλαδὴ, εὐληπτος, εὐπεπτος καὶ διασκεδαστικός. (2)

Ἄν εἶχε πραγματικὰ λεπτὴν εὐαισθησία δὲ θάβαζε τὸ Βερανζέρο πλάϊ στὸν Τένυσον, πλάϊ στὸ Χριστόπουλο τὸ Σολωμό, καὶ δὲ θὰ παράβαλλε τὸ Βαλαωρίτη, δίνοντάς του, μάλιστα, καὶ τὴν ὑπεροχὴν σὲ ὠρισμένα σημεῖα, μὲ ἓνα ἄνισο, ρητορικὸ ἀλλὰ πολὺ μεγάλο — διάβολε! — ποιητὴ, τὸν Οὐγκώ.

Ὅχι τὸ πνεῦμα τοῦ μονάχα, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδιοσυγκρασία τοῦ δὲν ἦταν τόσο, στὸ βάθος, καλλιτεχνικὴ (συναισθηματικὴ) ὅσο ἐπιστημονικὴ (γνωσιοκρατικὴ), ἰδιοσυγκρασία ἐπιστημονικὴ, μετουσιωμένη, φυσικὰ, καὶ φτερωμένη ἀπὸ τὸ ὕφος. Γι' αὐτὸ καὶ τὸ πιὸ πιτυχημένο κριτικὸ ἔργο τοῦ εἶναι ἔργο καθαρὰ ἐπιστημονικὸ, τὰ «Εἶδωλα».

Μαζὶ μὲ τὸ ὕφος, ὅ,τι γνησιώτερα καλλιτεχνικὰ ἔχει ὁ Ροῦδης, εἶναι ἡ εἰρωνία. Καλλιτεχνικὸ κατὰ τὸ ὅτι τοῦ δίνει μιὰ στάση ἀπέναντι στὰ πράγματα, σκεπτικὴ, θελχτικὰ ἀδιάφορη, εὐστροφὴ καὶ εὐμετάβολη, ποὺ συναντιέται συχνότερα στὶς ἰδιοσυγκρασίες τῶν καλλιτεχνῶν παρὰ τῶν ἐπιστημόνων. Μὰ καὶ ἡ εἰρωνία τοῦ — ὁ σκεπτικισμὸς τοῦ, δηλαδὴ — γλήγορα σωπαίνει μέσα του, καὶ μὲ τρόπο ἀπόλυτο, μάλιστα, κάθε φορὰ ποὺ ξεπηδᾷ ὁ ἐπιστημονικὸς τοῦ δογματισμὸς. Καὶ μὲ τοῦτο δὲ θέλω, βέβαια, νὰ πῶ ὅτι τὸ καλλίτερο ποὺ ἔχει τὸ ὀφείλει ὁ Ροῦδης στὴν καλλιτεχνικὴ του ὑπόστασι, καὶ τὸ χειρότερο στὴν ἐπιστημονικὴ. Κάθε ἄλλο. Πιστεύω, ἀπλῶς, ὅτι θὰ κέρδιζε πολὺ ἂν ἀφηνόταν συχνότερα καὶ μὲ μεγαλειότερη ἐμπιστοσύνη στὴν καλλιτεχνικὴ του διάθεσι, ἢ ἂν κατώρθωνε νὰ συγκεράσει μὲ τρόπο πιὸ ἄρμονικὸ τὶς δύο του αὐτὲς διαθέσεις.

Ὅπως ἡ ἔλλειψη βαθύτερης καλλιτεχνικῆς εὐαισθησίας, ἔτσι καὶ ἡ ἔλλειψη ζέστας ψυχικῆς εἶναι φανερὴ σὲ ὅλο τὸ ἔργο τοῦ Ροῦδη. Παντοῦ σὲ ὅ,τι ἔγραφε αἰσθανόμαστε μιὰ ξηρότητα καὶ μιὰ γύμνια, κάτι ποὺ μᾶς δείχνει ὅτι νοιώθει καὶ ὁ ἴδιος τὰ σύνορα τοῦ πνεύματός του, χωρὶς, ὅμως, καὶ νὰ πνίγεται μὲς σ' αὐτά. Αἰσθημα ἀνυπόφορο ποὺ τὸ νοιώθουμε σ' ὅλους ἀνεξάρτητα, καὶ τοὺς μεγαλειότερους συγγραφεῖς, ποὺ δὲ θέτουν σὲ κίνησι παρὰ μόνο τὸ νοῦ τους. Οὔτε μιὰ στιγμὴ δὲ μᾶς δίνει ὁ Ροῦδης τὴν ἐλπίδα κάποιου ἀπροσδόκητου ἀνοίγματος σὲ πλατειούς, παρθένους ὀρίζοντες ὅπου ν' ἀναγαλλιάσει τὸ πνεῦμα καὶ νὰ δροσοβοληθεῖ ἡ ψυχὴ. Αἰσθήματα καὶ ἀντικείμενα σὲ ὅ,τι γράφει φαντάζουν σὰν ἀπλὰ ἰδιογράμματα, δὲν ἔχουν ποτὲ τὴ γεύσι τοῦ πραγματικοῦ. Καὶ τοῦτο γιὰ τὸ ὕφος δὲν εἶναι κάτι ἀνεξάρτητο, πρόσθετο ἢ χωριστό, μὰ ἓνα ζωντανὸ ἀποτύπωμα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐχει ἀναμφισβήτητες, βέβαια, ἀρετὲς τὸ ὕφος τοῦ Ροῦδη, καὶ γιὰ τὸν τόπο ὅπου ἔγραφε, τόπο δίχως διαμορφωμένη πεζογραφικὴ παράδοσι, καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ καὶ γιὰ τὴ γλῶσσα, κυρίως, ποὺ μεταχειρίστηκε, σπάνιες, ἴσως, καὶ ἐξαιρετικὲς: σαφήνεια, ἀκριβολογία, καὶ κάτι πιὸ πολυτίμο ἀκόμα, χάρη καὶ ἄνεσι. Μὰ τὸ ὕφος ποὺ ξεχωρίζει ἀληθινὰ ἀρχίζει ἄλλοῦ: ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἰδιαίτερη ἐκείνη ἀπόδοσι τῶν πραγμάτων ποὺ φανερώνει μιὰ δυνατὴ καὶ καθαρὰ ξεκομμένη προσωπικότητα, ἀπὸ τὸν ἰδιαίτερο τόνο ποὺ ἀναδίνει ἢ κάθε λέξι, ἀρχίζει ἀπὸ τὸν τρόπο, τὸν πρωτόφαντο, ποὺ μπαίνει ἢ μιὰ λέξι δίπλα στὴν ἄλλη, ἀπ' τὴ φρεσκάδα καὶ ἀπ' τὸ ποσὸ τῶν ἐντυπώσεων ποὺ μπόρεσε νὰ χωρέσει ὁ συγγραφέας στὶς λέξεις του, — τὸ ὕφος ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου ἡ λέξι ἤχει μὲ νέο τρόπο, μᾶς ξυπνᾷ συναισθήματα ποὺ δὲν τὰ ξαναδοκιμάσαμε, δράματα ποὺ δὲν τ' ἀντικρύσαμε ξανά, τὸ ὕφος ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου ξανακαινοουργῶνεται ὁ κόσμος. Τέτοιο ὕφος ἔχουν ὁ Σολωμός, ὁ Κάλβος, ὁ Παπαδιαμάντης. Δὲν ἔχει ὁ Ροῦδης.

Καὶ ἡ σκέψι τοῦ δὲν εἶναι πρωτότυπη μὰ μήτε καὶ δέχεται τὸ συχνότερο τὸ

(1) V, 121. (2) V, 96.

4

σήμερα, ακόμα και για τους υλιστές (1) και ξεπερασμένη. Μαθητής του Ταίν ο Ροϋδης θέλησε να μεταχειριστεί για την εξέταση των ηθικών, μιὰ μέθοδο κατάλληλη μόνο για την έρευνα των φυσικών φαινομένων. Δεν έδωκε, όπως και ο μεγάλος του δάσκαλος, αρκετή σημασία στην προσωπικότητα. Ο απόλυτος ντετερμινισμός του τον έκανε να πιστέψει πως, αφού και ο καλλιτέχνης είναι ένα κοινωνικό προϊόν, όπως και οποιοδήποτε άλλο, και αφού ξέροντας τις συνιστώσες, ξέρουμε και τή συνισταμένη τους, μπορούμε και αυτόν με ακρίβεια να τον σταθμίσουμε, όταν με την ίδια ακρίβεια σταθμιστούν όλα τα στοιχεία που τον αποτελούν. Και γιατί όχι; Μήπως ή επιστημονική και «άπλουστευτική» (2) σκέψη του Ταίν, δεν τον έκανε να λέει: «le vice est un produit comme le vitriol». Όταν καθώριζε κανείς τις έπιρροές πάνω σ' έναν καλλιτέχνη τής ράτσας, τής έποχης, του περιβάλλοντος, καθώριζε και τον ίδιο τον καλλιτέχνη.

Τά δόγματα αυτά κήρυχνε ο Ταίν που πιστή τους απήχηση ήσαν διάφοροι άφορισμοί του Ροϋδη: «Ο καλλιτέχνης αισθάνεται ζωηρότερον των άλλων, όλα αισθάνονται όλοι». «Ο ποιητής προπάντων είναι ο καθρέπτης τής καταστάσεως του λαού, διά τον όποιον γράφει».

Υπερβολικές, αλύγιστες, βιαστικές θεωρίες! Ο ποιητής (όπως και κάθε άλλος καλλιτέχνης) είναι άτομο καμωμένο από χίλια μύρια στοιχεία, συνθεμένα με τον πιο μυστικό και περίπλοκο τρόπο, και που δε μπορεί κανείς να τον καθορίσει πέρα ως πέρα με μόνη την έπιρροή του περιβάλλοντος. Υπάρχει μέσα του και κάτι άλλο, απείρως πολύτιμο και σημαντικό, ή προσωπικότητα. Όσο που φτάνει ή δράση τής κοινωνίας στη διαμόρφωση του καλλιτέχνη και ως που ή προσωπικότητα, και σε τί αναλογίες συγκερνιούνται οι δύο αυτές δυνάμεις; Και έρμηνεύουν πάντα θετικά την έποχή τους οι καλλιτέχνες ή και άρνητικά, αντιδρώντας στα κυρίαρχα ρεύματά της, αντιστεκόμενοι, ή προτρέχοντας, εκφράζοντας ό,τι είναι αντίθετο στην έποχή τους και κρυφοκαίει στις ψυχές λίγων μονάχα;

Ο Γουώλτερ Πέιτερ στο έργο του «Ο Πλάτων και ο Πλατωνισμός» (3) γράφει: «Αν είναι άληθινό ό,τι στην εξέλιξη μιās φιλοσοφικής θεωρίας, όπως τή βρίσκουμε στην ιστορία τής φιλοσοφίας, διαπιστώνουμε πάντα τή μοιραία, ακατανίκητη, μηχανική ύπαρξη των συνθηκών μιās ώρισμένης έποχης, φαινόμενο που μπορεί να αναλυθεί και να εξηγηθεί, είναι εξίσου άληθινό ό,τι διαπιστώνουμε, όχι λιγώτερο κανονικά, και σαν έρχόμενη από μιὰ αντίθετη διεύθυνση, τήν επέμβαση τής σχετικά ανεξήγητης δύναμης μιās προσωπικότητας, ή όποια μολονότι διαμορφωμένη από τις συνθήκες τής έποχης, αντίσταται σ' αυτές. Μπορούμε, μάλιστα να πούμε ότι ή άληθινή δουλειά τής κριτικής, σ' ό,τι άφορά τή φιλολογία και τήν τέχνη, όσο και τή φιλοσοφία, αρχίζει στο σημείο ακριβώς όπου ή έχτίμηση των γενικών συνθηκών, των κοινών για όλα τα προϊόντα μιās ώρισμένης έποχης, ή έχτίμηση του «περιβάλλοντος», δηλαδή, σταματά, και όπου άγγίζουμε ό,τι είναι μοναδικό στην άτομική ιδιοφυΐα ή όποια με μιὰ προσπάθεια τής θέλησης κατώρθωσε να γίνει κυρία του περιβάλλοντός της».

Μου φαίνεται πως δεν είναι δυνατό να τεθεί σωστότερα το ζήτημα τής προσωπικότητας ούτε να δοθεί άπάντηση πιο όρθή στη θεωρία τής «περιρροούσης άτμοσφαιρας».

Κ. ΠΑΡΑΣΧΟΣ

(1) Rapport : Φιλοσοφία τής Ιστορίας.

(2) Κατ' ανάγκην, από τή φύση τής τήν επιστημονική.

(3) Στο κεφάλαιο: «Η Ίδιοφυΐα του Πλάτωνος».